

Жеменей И.¹, Қанашаева Г.А.²

¹филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР мәдениет қайраткері,
«Тұран-Иран» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

²курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: jazikana@mail.ru

ӘДЕБИЕТТЕГІ МОТИВ: ТАНЫМ МЕН ПАЙЫМ

Әдебиет – тарихтың үні, өрлеу мен құлдырауының жаңғырығы, бейнесі іспеттес. Тасқа, теріге немесе қағазға түскен хаттар мен көңілге қонған сөздердің жадта жатталғандары адамзаттың тарихын танудағы маңызды деректер қатарында ұдайы зерттеліп, зерделеніп келеді. Мотив – әдеби шығарманың ойлы йірімдеріне сүңги білу үшін керекті әрі маңызды терминдерінің бірі. Мотив – адамзат тіршілігінің зейіндік және дүниеуи құбылыстарының жанды өкілі ретінде тарихи, саяси, әлеуметтік тағы басқа құндылықтарының философиясы мен психологиясының өткенін, бүгінін және келешегін бейнелеуші элемент ретінде аса ірі рөл атқарып келе жатқан тұлғалы сөз. Адам баласы тарихты еске түсіріп, жадына салып отыру үшін тарихтар жазған, дастандар жырлаған, сол шығармаларда қайталанып отыратын мотив арқылы адам санасына қозғау салып отырған. Мәселен өткен ғасырлардың ұмыт қалған тарихын Мағжан Жұмабай «Түркістан» өлеңінде Тұран, ер түрік, Түркістан, Афрасиаб, көкжал, от лексемалары арқылы береді. Өлеңінде Тұран мотивін 24 рет қайталап, оқырманға психологиялық мотивация жасау арқылы оның жадына қозғау салып, тарихи санасының оянуын қамтамасыз етеді. Тұран тарихын, рухани мәдениетін еске түсіретін осы мотивтер жас ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастыруда өте маңызды рөл ойнайды.

Түйін сөздер: әдебиет, мотив, Тұран, ер түрк, Мағжан Жұмабай.

Zhemenev I.¹, Kanashaeva G.A.²

¹director of the “Turan-Iran” research center; Doctor of Philology,
professor, eminent culture figure of the Republic of Kazakhstan, Al-farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

²Faculty of Oriental studies, TURKSOY department, PhD student, Al-farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: jazikana@mail.ru

Knowledge and vision of motives in literature

Literature is a voice of history, an echo of take-off and falling, and its appearance. Letters imprinted on the rock, leather or paper and words which sank into the soul are remembered and remained in mind, and are also constantly studied and comprehended in the most important data of mankind history. Motive is one of the most significant and important term, where it is necessary to pay attention at deep studying of literary works. “Motive” is a noble word which plays a large role as the alive representative of moral and world copulation in human life, representing the symbol of past, present and future on philosophy and psychology of regarding historical, political, social and other values. In order to keep in mind and remember, the mankind wrote down history, sang of eposes, and every time were inspired by motive of these works. For example, Magzhan Zhumabay in the poem named “Turkestan” revives forgotten history of the last centuries and describes lexemes, such as Turan, er turk, Turkestan, Afrasuab, kokzhal, fire. Motive Turan in the poem repeats 24 times, stimulating psychological motivation of the reader to provide awakening of their historical mind. These motives, which remind history and spiritual culture of Turan, play very important role in formation of the younger generation’s national consciousness.

Key words: literature motive, Turan, er turk, Magzhan Zhumabay.

Жеменей И.¹, Қанашаева Г.А.²

¹доктор филологических наук, профессор, заслуженный деятель культуры Республики Казахстан, директор Научно-исследовательского центра "Туран-Иран", Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: jemeneyislam@yahoo.com

²докторант факультета Востоковедения, кафедра Тюркской, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: jazikana@mail.ru

Познание и видение мотивов в литературе

Литература – это голос истории, отзвук взлета и падения, ее внешний облик. Письма, запечатленные на скале, коже или бумаге, и слова, запавшие в душу, запоминаются и сохраняются в памяти, а также постоянно изучаются и осмысливаются в самых важных данных истории человечества. Мотив является одним из наиболее значимых и важных терминов, на который следует обращать внимание при глубоком изучении литературных произведений. «Мотив» – это статное слово, которое играет большую роль в качестве живого представителя моральных и мировых совокуплений человеческой жизни как символа прошлого, настоящего и будущего философии и психологии касаясь исторических, политических, социальных и других ценностей. Для того, чтобы человечество могло вспоминать и запоминать историю, они ее записывали, воспевали эпосы, и каждый раз вдохновлялись мотивом этих произведений. Например, Магжан Жумабай в своем стихотворении «Туркестан» возрождает забытую историю прошлых веков и описывает лексемы, такие как Туран, ер турк, Туркестан, Афрасиаб, кокжал, огонь. Мотив Туран в стихотворении повторяется 24 раза, стимулируя психологическую мотивацию читателя, чтобы обеспечить пробуждение его исторического разума. Эти мотивы, которые напоминают историю и духовную культуру Турана, играют очень важную роль в формировании национального самосознания молодого поколения.

Ключевые слова: литература, мотив, Туран, ер турк, Магжан Жумабай.

Кіріспе

Әдебиет тарихтың үнінің, іс-қимылының, өрлеу мен құлдырауының, субъектив және объектив барлығының жаңғырығы, бейнесі іспеттес, өйткені әдебиет – тарихтың тумасы. Тарихтың болмысын тану үшін тасқа, теріге немесе қағазға түскен хаттар мен көңілге қонған сөздердің жадта жатталғандары адамзаттың тарихын танудағы маңызды деректер қатарында ұдайы зерттеліп, зерделеніп келеді.

Әдебиетті тани алмаған қауым, өзінің тарихи болмысын тани алмайды. Сондықтан ежелден қазіргі заманға дейін әдебиеттің түрленіп келе жатқан жанрлары қоғамның бар не жоқ қылу мақсатына жұмсалып келеді. Әдебиет арқылы тарихи процестің (үдеріс) қалай алға жылжып бара жатқанын сарапқа салып отырамыз. Өйткені, әдебиет – әр тарихи дәуірдегі тұлғалы және қоғамдық бейнелердің сөз арқылы образын жасап тұратын құрал. Әдебиет туындысын тудырған және әдеби туындының қыр-сырын танып, зерделей білген екеу – тарихты тануға сәуле түсіретін қос жұлдыз. Сондықтан әдеби шығарма да, әдебиеттану ғылымы да – өзіндік ерекше мәнге ие. Ежелден қазіргі заманға дейінгі аралықта әдеби шығармаларды тану, әрі оларды зерттеп, зерделеу тарихи дәуірлердің өзгеше сыр-сипатын танып, пайымдауымыз үшін мүмкіндіктерді арттыра түседі.

Әдеби шығарманың ойлы йірімдеріне сүңгі білу үшін керекті әрі маңызды терминдерінің бірі – мотив. Өйткені, бір шығарманың ішкі мазмұнын тану үшін автордың ойлаған межесін білу керек. Ал оның шығармадағы көздеген мақсаты, мәйегі бір немесе бірнеше сөз арқылы оқырманға жеткізіліп отырады. Сондықтан аталған сөз оқиға желісінде бір идеяның субъективті суретін адам зейініне орналастырып, сананың ойланудағы бастапқы шикізатын ұсынады. Міне, автор өз тыңдаушысына немесе оқырманына өмірлік бағыт көрсету үшін де субъективті бейне арқылы оны объективті сахнаға шығаруға мүмкіндік береді. Автор өмір сахнасына лайық хәм сәйкес сөз тандау керек. Себебі, ол сөз шығарманың негізгі идеясын өз бойына жүктеуге, ол жүкті қайталап тасуға, оқырманның санасын да, сезімдік мүшесін де қозғалысқа түсуіне мол мүмкіндік беруі керек.

Методология

Көп зерттеулерде мотивтің қызметіне байланысты талай нәрсе айтылса да, осы мәселе төңірегінде өте көп сұрақтар жауапсыз қалды. Сондықтан жұмысымызда әдебиеттегі мотивтің не екенін және қандай қызмет атқаратындығын ашуға тырысамыз, мотивтің әдебиеттегі маңызын қарастырамыз. Тілдік зерттеулерде шығарманың маңызды элементі болып табылатын, бізге автордың ойын тура немесе тұспалдап жеткізетін сөздер мен сөйлемдерге көбірек көңіл бөле

бастады. Бұл мақалада бір ақынның өз өлеңдерінде мотив қолданғанын ғана көрсету емес, сол шығармада «мотивтің болуы неге маңызды, көркем шығармада шебер қолданылған мотив несімен құнды» деген сұрақтарға жауап беруге тырыстық.

Қазақтың лирик ақыны Мағжан Жұмабайдың «Түркістан» атты өлеңіндегі мотивтерге талдау жасау арқылы мотивтің шығарманы сипаттауда үлкен рөл атқаратынына көз жеткіздік. Өлеңдегі «Тұран» мотиві, Тұранның жағрапиясына, Тұранның тарихына, түркілердің рухани мәдениетіне байланысты мотивтерге анализ жасау арқылы Қазақ тарихының түркі тарихымен сабақтастығы, Қазақ халқының түркі өркениетінің бір бөлшегі екендігі дәлелденді.

Мотивтің әдебиеттегі қолданысы

Мотив латынша «moveo» сөзінен шыққан, «қозғаушы, итермелеуші» деген мағынаға келеді. Сөздіктерде мотивке «адамды белгілі бір іс-әрекетке бастайтын, ішкі субъективті себеп, оның қажеттіктері мен мүдделерін білдіруге бағытталған саналы, мақсатқа сәйкес әрекет. Пығыл, мақсат, ынта ұғымдарымен үндес. Мотивті жүзеге асыру тұлғалық әрекетке бағыт береді» деген анықтама беріледі (Қазақстан Ұлттық энциклопедия 2004: 574).

Әдебиет терминдері сөздігінде мотив – белгілі бір жағдайларда қалыптасқан, тарихи өмір негізінде пайда болған тұрақты мағыналар жиынтығы. Мотив көркем шығарманың аса бір өнімді, тиімді элементтерінің бірі. Поэзияда мотивтің мәні – көп міндет атқаратын, жиі кездесіп отыратын, ерекше мағыналық жүкті көтеретін, арнайы тірек сөздер. Мотив – тақырыптық сарын, қалыптасқан, дәстүрлі, тақырыптық әуен, оқиға желісіндегі кезең. Бірнеше жазушы шығармасында, әр түрлі әдеби нұсқаларда, әр дәуірдің әдебиетінде белгілі бір сарындар қайталанып отырады (Ахметов З., 1998: 232).

Мотив – әртүрлі қайталаулардың, көптеген нюанстардың көмегімен дамиды тақырып, образ немесе кейіпкер» (Есембеков Т., 1991: 123) деген анықтаманың да мотивтің мазмұндық формасын, астарлы мағынасын, нақты қызметін айқындауға көмектесетін пікір ретінде қабылдауға болады. Әдебиеттану ғылымында «мотив» термині фольклор саласында, тарихи поэтиканы талдауда кеңінен қолданылады. Мотив шығарманың сюжетін құрайтын, түрлі тарихи шығармада, мифте, ертегі, жыр, дастандарда кездесіп отыратын, өзгермейтін, тарихи, дәстүр-

лі оқиғалар желісі, тақырып, кейіпкер, образ ретінде қарастырылып келді.

Әдебиет саласында мотив туралы алғашқы және қомақты еңбектің авторы – америкалық ғалым Стит Томпсон. «Халық әдебиеті мотив индексі» атты алты томдық (THOMPSON, Stith (1955), Motif Index of Folk Literature, Bloomington-London: Indiana University Press) еңбегінде дүниежүзілік фольклор шығармаларын талдай отырып, мотивтердің барлығын алфавиттік ретпен береді. Осылайша Стит Томпсон ауыз әдебиетін зерттеудің жаңа методын ұсынды. Томпсон «Мотив – ертегінің бөлінбейтін ең кіші бөлшегі, дәстүрлі әдебиетте тұрақты элемент. Ғасырлар кетуінде өшіп кетпей тұрақты болып қалғанына қарағанда маңызды бір ерекшелігі болуы керек» – дейді. Мысалы сиқырлы телпек, ұшатын кілем, ғажайып өлке, сиқырлы аспан сапары, өгей шеше, жетім қыз мотив болып табылады (Eкісі 2008: 74).

Әдеби мотивті зерттеген ресейлік ғалым А.Н. Веселовскийдің тұжырымдауынша, мотив өсіп, ұлғайып, сюжетке айналады, сюжет мотивтер жиынтығы болып табылады. Бұл айтылғандардан ғалымның мотивті сюжетпен тығыз байланыста қарастырғанын түсінуге болады. Мотив те, сюжет те тарих айналымына енеді, бұл – ұлғайып отыратын идеялық мазмұнды беру формалары. Осы талапқа жауап бере отырып, сюжеттер вариацияланады: сюжетке бірнеше мотивтер кірігеді, немесе сюжеттер бір-бірімен тоғысады (Веселовский 1989: 305).

Әдебиеттанушы, фольклортанушы ғалым С.А. Қасқабасов өзінің «Ертегі мен эпостың сюжеттік типологиясы» атты зерттеуінде қазақ ертегілері мен эпосының сюжеті мен мотив мәселесін қарастырғанда мотивті сюжетті құрайтын бөлшек ретінде көрсетеді. Қазақ ертегілеріндегі сюжеттік желіні былай көрсетеді: кәрі ата-ана; кейіпкердің дүниеге келуі; кейіпкердің қалыңдығын іздеп шығуы; қайын атасының ауылына танылмай келуі; еліне оралуы. Осы жерде аталған сюжетті құрайтын әр бөлшекті мотив ретінде қарастырады. Мысалы ертегілерде көп кездесетін перзентсіз кәрі ата-ана мотиві, кейіпкердің ғайыптан дүниеге келу мотиві сияқты. Сюжет мотивтердің жиынтығы болып табылады (Қасқабасов 2014: 109).

Бірақ соңғы жылдарда әдебиеттану саласында және тіл білімінде мотив термині жаңаша қолға алына бастады. Мотив индивидуалды тәжірибемен байланыстырылып, жеке жазушылар мен туындылардың құндылығы ретінде қарастырыла бастады. Бірнеше шығармада қайт-

аланатын дәстүрлі мотив секілді, тек қана бір жеке шығармада кездесетін индивидуалдық мотив сөздік модель құрай алады.

Мотивтің индивидуалдылығы туралы неміс әдебиеттанушысы Ульям Фридман жан-жақты қарастырған. «Мотив – тақырып, кейіпкер немесе сөз орамы болып табылады. Мотив жеке, өзгермейтін бір ғана элемент емес, ол әртүрлі сөздерден құралуы мүмкін, бірақ барлығы бір мақсатқа қызмет ететін, мағына жағынан бір-біріне өте жақын, Берк Кеннеттің сөзімен айтқанда «бір-біріне тығыз байланысты сөздер жиынтығы» болуы мүмкін» дей отырып, мотивтің тура мағынасымен қоса, символикалық қызмет атқаратынын алға тартады (Freedman 2009: 63).

Мотив шығармада қайталанатын бір сөз ғана емес, сол сөздің әсерін күшейтетін, шығармадағы негізгі ойға сілтеме жасап отыратын әртүрлі сөздердің жиынтығы болып табылады. Бұл мотивтер шеңберінде басқа да түрлі мотивтер болады.

Әдебиет саласы бойынша ауыз әдебиетінде тыңдаушыны, жазба әдебиетте оқушыны белгілі бір идеяға жетелеу үшін қоғамдық органың саяси-мәдени, әлеуметтік-экономикалық ықпалына орай сөз таңдалынады. Бұл орайда автор азаматтардың елдік түйсігін алға жетелеп отыруды көздесе, оның озық ойы «мотивті» таңдауда бүгінгі күннен өткен заманға һәм бүгінгі заман жағдайына көз жүгіртіп, һәм алыс болашаққа бағыт сілтеп тұрады. Мотив – адамның тіршілігінің зейіндік және дүниеуи құбылыстарының жанды өкілі ретінде бүкіл тарихи, саяси, әлеуметтік тағы басқа құндылықтарының философиясы мен психологиясының өткенін, бүгінін және келешегін бейнелеуші элемент ретінде аса ірі рөл атқарып келе жатқан тұлғалы сөз. Сол себепті оны тану әдебиеттің бет-бейнесін және өз дәуірінде атқарған міндетін айқындау болып табылады.

Шын мәнінде, мотив болмысы тікелей адам, табиғат пен жаратушының бейнелеушісі. Сондықтан болар мотив ақын мен қаламгердің сезім мен санасының көрсеткіші. Шығармадағы мотивтер арқылы олардың болмыс пен идеяларын біліп тануға мол мүмкіндік бар. Осыған орай мотив терминін терең тану арқылы бір туындының құрылымын, мазмұнын тани отырып, шығарманың қоғамға бере алатын пайдасын, өтімділік пен ұтымдылығына көңіл бөліп, сараптай аламыз.

Мәселен, Шәмші Қалдаяқтың музыкалық әуені мен Жүмекен Нәжімедіннің «Менің Елім» сөздері өнер мен әдебиеттің үндескен мотиві арқасында халықтың рухы мен санасы ұл-

кен қозғалысқа түсіп, серпіліп қалғанын айта аламыз. Демек мотив – тірі жанның ғашық жүрегі, ойшыл санасы. Сондықтан бұл туындылардағы таңдаған әуен мен сөз мотивтері ұтымды болды. Өйткені олар халқының жүрек пен санасындағы рәмізін таба білгендігінің арқасында қазірге дейін ондаған жылдар бойы қазақ бойын бойлап, олардың «мәңгі ел» бағдарына бағыт сілтеп келеді.

Сондай-ақ Міржақып Дулатұлының (1885-1935) «Оян қазақ» өлеңінде қазақ әдебиетінің жаңа саяси психологиясын қалыптастыру мотивтерін ұтымды да шынайы өрнектеп берген. Бұл қазақтың жаңа дәуірінің саяси әдебиетінің дүниеге келіп, жетіліп, қалыптасу дәуірінің нышандарының айғағы іспеттес. Бұл дәуірде Алаштың ұлттық саяси қайраткерлері әдебиет арқылы қазаққа әлемнің саяси сахнасына шығу қажеттігін сезіну мотивациясын жасады. Мәселен мына шумақта:

*Оян, қазақ! Ойлан, қазақ! Бол, қазақ!
Шын бақытқа жеткізетін жол да ұзақ.
Алашағың аз ба мына дүниеден,
Болашағың емес пе еді зор, гажан?!*

«Оян» сөзін қазақтың ұлттық саяси психологиясын мотивациялық басты сөзі етіп таңдауы соған дәлел. Бір ғажабы «оян» сөзі арқылы қазақтың тұтастай тарихындағы болмыс-бітімін саяси психологияның арнасына бағыттап отырады. Әуелі «Адам» болмысының жаратыластағы басты элементі «Ой» екеніне арқа сүйеп, қазақ баласына ойлану оның көздеген арман-мұратына басты құрал екенін нақтылап береді. Сондықтан қазақ өзінің адами биігі ойлану арқылы «Бар» екендігін сезіне біледі. «Ой» қазаққа тарихи болмысының тұңғыықтан бастау алған бимәлім келешекке жасалатын сапарында «Шын бақыт» межеге жеткізетін шамшырақ іспеттес бейнесін бейнелеп береді. «Ой» өзіне тиісті функциясын орындай алмаған жағдайда адамзатқа Тәңірі берген талай-талай нығметтерден мақрұм болып келе жатқандығын да сезе алмайды. Әрине «ойлана алмаған жағдайда» адам баласы бұл пани дүниеден көптеген алар үлесін ала алмай жүргенін де сезіне алмайды деген ұғымға саяды. Ал қазақтың тіршілігінде бұл дүниеден ала алмаған талай алашағын меңзейді. Өйткені, өзінің «Ой» қазынасынан тиісті нәрін алмай келеді. Сондай-ақ бүгін ертеңге өрлеу үшін баспалдақ болса, қазақтың бүгінгі алар үлесі ертеңге өрлеу баспалдағы болмақ дейді ақын! Келесі шумақта:

Оян, қазақ! Ойлан, қазақ! Бол, қазақ!
Сілкінші бір қанатыңды қомдап ап!
Ауырыңды арқала да, алға бас,
Бауырыңмен не көрінді жорғалап?!

Екінші шумағында ақынның баса айтып ескертетін жайыт Адам болмысының баяндылығы «Ойлану» арқылы қамтамасыз етуге болатынын қайталай отырып, ескертуін шегелей түседі. «Ой» адамзатқа ортақ құндылық болса да ақын «Ой» үнімен қазақтың тиімді пайдалана алуына көңіл бөледі. Сол себептен ойсыз жатқан қазақ ойлану маңызын айта келе, оның санасының немқұрайлықтан сілкінуін жалбарынып сұраған болады. Себебі «Ой» сілкінбеген жағдайда әлсіздіктен биіктерге самғау мүмкін болмай қалады дейді күйінген күйде! Өйткені, адам баласының болмыс пәлсепесі – өз бойындағы нәпсісімен күрес. Адамның ауыр жүгі де сол нәпсісінен туады. Адам дегеніміз – қазақ. Ақынның уайымы – туған халқының ауыр тіршілігі. Қазақ өз бойындағы нәпсісін жеңіп, алға жылжуды, өрістеуді, өркендеуді мақсат етуге тиіс. Қазақтың нәпсісінен туған күншілдік, жөнсіз бәсеке, көре алмаушылық сынды көптеген мінездер оны өзінің бауырымен арпалысқа түсіп, сарқылмас күш-қуатын арам жолға сарқып алып жүргенін түсінсе екен дейді. Осыншама қазақтың нәпсісінен туған жайтсыз мінезінің емделу жолын да ұсынады.

Адам болмысының тұрақты элементтері бар. Солардың бірі – үйрену, екіншісі – ұмыту. Бұл екі құндылық жайында көп нәрсе айта аламыз. Қысқасы, ұмытқан жадыны еске түсіру үшін ұдайы құнды дүниелерді қайталап айтып, еске түсіруде поэзия – ең ұтымды құрал. Адам ұмытшақ болғандықтан, өткен тарихының іздерін жоғалтып отырады. Олар тек хатқа түскенде сақталып қалуға мүмкіндік алады. Сол себепті «ғалымның хаты өлмейді» дейді халық даналығы. Адам сол ұмыт қалған тарихты еске түсіріп, адам баласының жадына салып отыру үшін тарихтар жазған, дастандар жырлаған. Ақын жырларына тарих белгілерін өзек етіп, адам санасына қозғау салып отырған.

«Тұран» мотиві

Қазақтың лирик ақыны, Алаш азаматы Мағжан Жұмабай (1893-1938) «Түркістан» атты өлеңінде ұмыт қалған ежелгі қазақ тарихын былай береді:

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім өніп-өскен...

*

Тұранды түгелімен билеп тұрған
Ертеде ертегі хан Афрасиаб.

Осы төрт жолда «Тұран» сөзін үш рет қайталап, оқырманға психологиялық мотивация жасау арқылы оның тарихи санасына қозғау салып, тарихи санасының оянуын қамтамасыз еткісі бар. Мағжанның осы екі жол өлеңіндегі «тұран» сөзі – мотив ретінде қолданылып тұр. Сонымен бірге Түркістан және Афрасиаб, түрік және ер сөздері мотивациялық негізгі рөлдерді атқарады. Өйткені «Тұран» бастау болса, оның жалғасы Тұранның ер түрігіне ұласады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, жеке шығармаларда кездесетін мотивтерді зерттеген Уильям Фридман дәстүрлі мотив зерттеулерінде бірнеше шығармада қайталанатын дәстүрлі мотив секілді, тек қана бір жеке шығармада кездесетін индивидуалдық мотивтің бір сөздік модель құрай алатынын елеусіз қалдыратынын атап өтеді. Уильям Фридманның теориясы бойынша М. Жұмабайдың біз жоғарыда атап өткен «Түркістан» атты өлеңінде кездесетін мотивтерді қарастырып көрелік.

Мотив бізге бір тақырыптан хабар бере отырып, соған дайындайды. Олай болса мотив шығарманың атмосферасын белгілейді, автордың негізгі ойын, пікірін белгілейді. Мотив болу үшін екі нәрсе керек. Біріншісі, мотивтің қайталану жиілігі. Екіншіден, шығармада жиі қайталанатын сөздің барлығы мотив бола бермейді, мотивте мағыналық жүк бар, ол бір мақсатқа қызмет етеді. Сол мақсатты оқырманға жеткізу үшін жиі қолданылады. Оны оқырман көрмесе де түйсігімен сезіп отырады. Ол кітаптың өне бойынан сезіледі (Фридман, 2009: 63).

А.А. Блок «Барлық поэзия белгілі бір тірек сөздердің үстіне жабылған жамылғы сияқты. Осы сөздер жұлдыздай жарқырап тұрады. Шығарманы бар ететін осы тірек сөздер», – деген екен (Хализева, 2005: 280).

Түркістан өлеңінде көзге жарқ етіп көрінетін сөз Тұран екендігі талас тудырмас. *Тұран* лексемасымен қатар *түрік*, *Түркістан*, *көкжал*, *от* лексемалары да – шығармада жиі кездесетін сөздер. Егер осы мотив арқылы ой жүгіртетін болсақ, осы өлеңнің біртұтас түрік тарихы жайында екендігін аңғару қиынға соқпаса еді. Мағжанның *Тұран тарихы*, *Түркістан*, *түрік бірлігі* өршіл идеясы тура мағынасында «*Тұран*, *Түркістан*, *түрік*» лексемаларымен беріліп тұрса, бұл өлеңде жанама түрде Тұран тарихына, ұлы даланың бай тарихына сілтеме жасап тұрған символдық

мотивтер тұнып тұрғанын көреміз. *Көкжал, ер, баба бейіті, от* лексемалары Тұранның рухани мәдениетіне сілтеме жасап тұрса, *Хан тәңірі, Теңіз Арал, Оқыс, Яқсарт, Жейхун, Сейхун, Памир, Алтай, Қазығұрт, Балқаш, Тарбағатай* онимдері Тұранның талай тарихи оқиғаларға куә болған киелі жағрапиясынан хабар береді. *Афрасияб, Шыңғыс, Үкітай, Жошы, Төле, Сұпытай, Жебе, Тарағай, Темір, Ұлықбек, Ибн Сина, Фараби* есімдері біріге отырып Тұранның атақты тұлғаларының бейнесін жасайды. *Кей Құсырау, Зұлқарнайын* Тұран даласында өткен зор шайқастарды еске салады.

Міне, осы «Тұран» мотиві шеңберінде әртүрлі сөздер бірігіп, шығарманың идеясына қызмет етеді. Осы сөздер оқырманның ойын қозғалысқа келтіріп, оқырманның есіне түріктердің көне тарихын түсіреді. Бұл символдық мотивтердің барлығы Тұран тарихына сілтеме жасап тұрғандай. Мысалы *көкжал-бөрі* лексемалары түріктердің шығу тегі жайлы «Ергенекон» дастанын (Reşideddin 1971: 61-64) еске түсірсе, *Қазығұрт* Нұқ пайғамбар эпсанасын, *Афрасияб* «Алып Ер Тоңға» дастанын (Келімбетов 2014: 34), *Ибн Сина, Фараби, Ұлықбек* есімдері Тұран даласында ғылымның шарықтаған кезеңдерінен хабар беріп тұр емес пе?!

«Түркістан» өлеңіндегі негізгі тура мағынасындағы мотив – бұл *Тұран* және *түрік* лексемалары. Жоғарыда атап өткен сөздердің барлығы да Тұран тарихына байланысты болғандықтан, Тұран тарихын әр шумақта еске түсіріп тұрады. Олардың барлығында белгілі бір мағыналық жүк бар. Тұран тарихын жақсы білетін оқырман *Афрасияб пен Кей Құсырау* есімін естігенде оның танымында сақтар мен парсылардың соғысы, Афрасиябтың қапыда қаза тапқаны, көкжал оқырманның ойына еріксіз көк түріктердің шығу тегі туралы эпсана, бабалар бейіті тасқа жазылған түріктердің тарихы, көк түріктің ұрпағы көкжал Кене қазақ хандығының қайғылы соңын еріксіз көз алдымызға елестеді. Бұл сөздердің барлығы да кумулятивтік қызметке ие сөздер. Жоғарыда аты аталған тарихи кейіпкерлер жеке тұлғалар ретінде бөлек келсе де, Тұранның ұлы тұлғалары бейнесінде бір бүтінді беретін символикалық қызмет атқарып тұр.

Әр тұлғаның есімінің астарында Тұранның тарихы тұр. Бұл лексемалар жеке кездесе отырып оқырманның есіне қайта-қайта Тұран тарихын салып отырады. Ендеше бұл – мотив. Әр сөз жиі қайталанбайды, әр тұлғаның есімі Тұранның ұлдарының бейнесін, әр жердің атауы Тұранның жағрапиясын білдіреді, яғни бұлар біріге оты-

рып тұтас танымға айналып, негізгі мотивке қызмет етеді.

Уильям Фридманның мотив туралы бес факторы

Уильям Фридман мотивтің мәнін білдіретін бес факторды атап көрсетеді: 1) мотивтің қайталану жиілігі; 2) кенеттен, күтпеген жерден мотивтің басқа атаумен пайда болуы; 3) шарықтау шегінде пайда болған мотив кітаптың негізгі ойы болып табылуы; 4) мотив элементтерінің бір мақсат аясында бірігіп, біртұтас танымға айналу қабілеті; 5) Мотивтің идеясы мен символдық мотивтердің сәйкестігі (Freedman 2009: 64).

Бірінші фактор.

«Түркістан» өлеңінде негізгі мотив *Тұран* лексемасы – 24 рет қайталанса, *түрік* лексемасы – 12 рет, *Түркістан* – 5 рет, *көкжал-бөрі* – 4 рет, *от* – 8 рет қолданылған. 25 шумақтан тұратын шығармада Тұран сөзінің 24 рет қайталануы бұл мотивтің қаншалықты маңызды екендігін көрсетеді. Тұранның атақты тұлғалары мотивін құрайтын есімдердің саны – 18 (*Афрасияб, Шыңғыс, Үкітай, Жошы, Төле, Сұпытай, Жебе, Тарағай, Темір, Ұлықбек, Ибн Сина, Фараби, Қасым хан, Назар хан, Есім хан, Тәуке хан, Абылай хан, Хан Кене*), Тұранның жағрапиясын меңзейтін символдық сілтеме мотивтердің саны – 13 (*Хан тәңірі, Теңіз Арал, Оқыс, Яқсарт, Жейхун, Сейхун, Памир, Алтай, Қазығұрт, Балқаш, Тарбағатай, Күлтөбе, Сарыарқа*), Тұранның рухани мәдениетіне байланысты мотивтердің *от* – 8 рет, *көкжал* – 3 рет, *бөрі* – 1 рет, *ер* – 8 рет, *бабалар бейіті* – 2 рет қайталануы екен. Сөйтіп, бұл қайтамалардың барлығы бір мотив ұғымын, яғни Тұран ұғымын, бірліктің, елдіктің символын білдіреді.

Екінші фактор.

*Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа
Түріктен басқа от боп жан туып па?
Көп түрік ений алысып тарасқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?*
(Жұмабаев 2013: 172).

Ақын осы бір шумақта «Тұран» сөзін қара шаңыраққа теңеп, ойламаған жерден «Тұран» мотивін «қара шаңырақ» сөз тіркесімен атайды. Осы бір сөз тіркесі арқылы оқырманға «Тұран» тарихының қазақ тарихының бастауы екендігін, қазақ тарихының Тұран тарихының бір бөлшегі екендігін білдіреді. Жиі қайталанған сөз оқырманды жалықтырып жіберуі мүмкін, ақиық ақын әрі «Тұран» мотивінің әсерін жаңалап, әрі

осы «қара шаңырақ» метафорасын қолдана отырып, оқырманды негізгі идеяға жетелейді.

Үшінші фактор.

«Қара шаңырақ» мотиві осы өлеңнің негізгі идеясы болып табылады. Қазақтың тарихы 15 ғасырдан емес, сонау Афрасияб дәуірінен басталатынын меңзейді. Шығарманың шарықтау кезеңінде кенеттен пайда болған, басқа мотивтерден ерекше мотив шығармадағы негізгі ойды білдіретін негізгі мотив болса, онда «қара шаңырақ» мотиві арқылы біз шығарманың негізгі ойын түсіне аламыз. Осы сөз арқылы Тұранның тарихы қазақ тарихына жалғасып кете барады. Тұран тарихының мұрагері қазақ халқы екендігін осы бір ауыз сөзбен түйіндеп береді.

Төртінші фактор.

Мотивті құрайтын мәдени тілдік бірліктердің бір мақсат аясында бірігіп, біртұтас танымға айналу қабілеті де өте маңызды фактор болып табылады. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, жоғарыда атап өткен Тұранның киелі жағрапиясы, атақты тұлғалары, рухани мәдениетіне байланысты сөздер Тұран тарихының қаншалықты бай және мықты екендігін білдіру мақсатында бірігіп, барлығы «тұтас Тұран тарихы» деген бір ұғымға айналады, күшті мотив құрайды.

Бесінші фактор.

Символдық мотив жиынтығының меңзеп отырған негізгі идеямен үйлесімділігі болса, жоғарыда атап өткен мотивтер жиынтығы Тұран тарихымен үйлесіп тұрғанын көреміз. Жоғарыда айтылған тұлғалар, жер атаулары, рухани-мәдени мотивтердің барлығы Тұран тарихына тікелей байланысты лексемалар болып табылады.

Қорытынды

Мақаланы қорытындылай келе, мотивтің шығарманы талдауда мотив өте маңызды рөлге ие екендігін айта аламыз. Автордың қиыннан қиыстыратын шеберлігін де мотивтерге қарап отырып бағалауға болады. Түркістан шығармасында

Мағжанның қолданған мотивтеріне қарап отырып автордың Тұран тарихын, түрік тарихын, қазақ тарихын жетік білетіне көзіміз жетеді және тәнті боламыз. Бұл жерде автордың қолданып отырғаны жалпы тарихтан алынған кездейсоқ кейіпкерлер, жер атаулары немесе жай сөздер емес, тарихымызға терең із қалдырған, тарихымыз үшін өте маңызды ұрымтал тұстарын шеберлікпен тандап ала білген. Кей-Құсырау мен Зұлқарнайын сынды патшалардың өзі құмар болған Тұран, көкке асқан Хан тәңірі, жер кіндігі Памир-Алтай, Қасиетті Қазығұрт тауы, киелі екі дария Оқыс-Яқсарт, осы ұлы даланың данышпан ұлдары Ақсақ Темір, ғұлама Ұлықбек, дүниеде теңдесі жоқ ғалымдар Ибн-Сина, Фараби, ескі жолды Есім хан, қасқа жолды Қасым хан, алаштың арыстаны Абылай хан сынды арқалы есімдерді естігенде әр қазақ баласының рухы асқақтап, мақтаныш сезім кеудесін кернеп, керемет эмоциональдық әсер алады.

Сонымен қатар жүрегі «қазағым» деп сокқан ұлтжанды ақын ертегі хан Афрасияб пен ердің ері көкжал Кене есімдері арқылы Тұранның басынан өткерген қиын қыстау кезеңінен де хабар береді. Жау қолынан қапыда қаза тапқан осы Тұранның қос ханы арқылы жерінің отарланып, талан-таражға түсуін, Кеңес қоғамының қырын саясаты арқылы бұрмаланып, бөлшектенген тарихымызды жоқтап тұрғандай.

Мотивті тарихи жаңғырудағы сөздік өрнек, не нақышы деуге болады. Сондықтан біз барынша Мағжан Жұмабай пен Міржақып Дулатұлы сынды ақындарымызды тарихи санамызды жаңғыртатын, ежелгі дәуір Тұран тарихынан бүгінгі тәуелсіз еліміздің келешегі үшін алынатын идеяларды анықтау мақсатында үлгі тұтуымыз керек. Мәселен «Түркістан» өлеңі мен Міржақып Дулатұлының «Оян» шығармасын бірге қарастырғанда тарихи санамызды келешекте қандай идея төңірегінде топтастыру керек екендігін анық көруге болады. Бұл мотивтер болашақ ұрпақты елдікке жетелейді.

Әдебиеттер

- Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 232 б.
 Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 406 с.
 Есембеков Т. Әдеби талдауға кіріспе. – Қарағанды: КарГУ, 1991. – 67 б.
 Жұмабаев М. Шығармалары. 1 том, Өлеңдер, дастандар. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.
 Ekici M. (2008) “Araştırma Yöntemleri” // Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, ed. M. Oğuz O. – Ankara: Grafiker Yayıncılık.
 Келімбетов Н. Көптомдық шығармалар жинағы. 4 том. – Алматы: Раритет, 2014. – 376 б.
 Қазақстан. Ұлттық Энциклопедия. 6 том. – Алматы: Қазақ Энциклопедиясы, 2004. – 696 б.
 Қасқабасов С. Таңдамалы. 2 том. – Астана: Фолиант, 2014. – 344 б.

Reşideddin Fazlullah. Cami'üt Tevarih. // çev. A. Gölpınarlı, İstanbul, t.y. s. 133-137- den aktaran – B. Ögel, Türk Mitolojisi-1. – Ankara, 1971.

Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высш. шк., 2005. – 405 с.

William Freedman. (2009) Edebi Motif: Bir Tanım ve Değerlendirme. // çev. Funda Özşener, Dokuz Eylül Fakültesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi. no 2, 61-66 s.

References

Ahmetov Z. Shanbaev T. (1998) Adebiettanu. Terminder sozdigi. (Literature. Dictionary of Term) – Almaty: Ana tili. – 232 b.

Veselovskiy A.N. (1989) Istoricheskoye poetika. (Historical Poetics) – Moskva: Vyschaya shkola. – 406 s.

Esembekov T. (1991) Adebî Taldauga Kirispe. (Introduction to Literature Analysis) – Karagandi: KarGU. – 67 b.

Jumabayev M. (2013) Shigarmalari. Olender dastandar. (The Poems) 1 tom. – Almaty: Zhazushy. – 376 b.

Ekici M. (2008) “Araştırma Yöntemleri” (Research methods) // Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, ed. M. Oğuz O. – Ankara: Grafik Yayınılık.

Kelimbetov N. (2014) Koptomdik shigarmalar zhynagy. (Multi-volumes Works Series) 4 tom. – Almaty: Raritet. – 376 b.

Kazakhstan. Ulıtyk Ensiklopediyasi. (National Encyclopedia) (2004) 6 tom. – Almaty: Kazal Ensiklopediyasi. – 696 b.

Kaskabasov S. (2014) Tandamali. (Selected Works) 2 tom. – Almaty: Foliont. – 344 b.

Reşideddin Fazlullah. Cami'üt Tevarih. (Cami'ut Tevarixs) // çev. A. Gölpınarlı, İstanbul, t.y. s. 133-137- den aktaran – B. Ögel, Türk Mitolojisi-1. (Turkic Mythology) – Ankara: 1971.

Halizev V. E. (2005) Teoriya literatury. (Theory of Literature) – Moskva: Vysshaya shkola. – 405 b.

William Freedman. (2009) Edebi Motif: Bir Tanım ve Değerlendirme. (Literary Motif: Description and Assessment) // çev. Funda Özşener, Dokuz Eylül Fakültesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi. no 2, 61-66.